

บัตรความรู้ที่ 3 เรื่อง พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์

พัฒนาการด้านการปกครองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดการปกครองอาณาจักรยังคงยึดถือประเพณีการปกครองตามแบบอย่างสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยกรุงธนบุรี มีการปรับปรุงบ้างในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งสมุหพระกลาโหมจะได้มีหน้าที่รับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ ดังรายละเอียด ดังนี้

1. การปกครองส่วนกลาง การปกครองส่วนกลางนั้นมีการแบ่งหน้าที่หน่วยราชการโดยคุมบริหารราชการแผ่นดิน ภายใต้การบังคับบัญชาของเสนาบดีเป็น 6 กรม คือ

1.1 กรมมหาดไทย มีอัครเสนาบดีตำแหน่งสมุหนายก เป็นผู้บังคับบัญชาดูแลรับผิดชอบในการบริหารฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด ยศและราชทินนามของสมุหนายก ได้แก่ พระยารัตนพิพิธและเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ

1.2 กรมพระกลาโหม มีอัครเสนาบดีตำแหน่งสมุหพระกลาโหม เป็นผู้บังคับบัญชาดูแลรับผิดชอบในราชการฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด ยศและราชทินนามของสมุหพระกลาโหม ได้แก่ เจ้าพระยามหาเสนาบดี

1.3 กรมเมือง มีพระยาอมราชเป็นเสนาบดี มีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย ตัดสินคดีความต่าง ๆ ในเขตราชธานี

1.4 กรมวัง มีเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เป็นเสนาบดี มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบราชการที่เกี่ยวข้องกับพระราชมนต์เตียร พระราชวัง พระราชพิธีต่าง ๆ และตัดสินคดีความเขตพระราชวัง

1.5 กรมท่า มีเจ้าพระยาพระคลังเป็นเสนาบดี มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบเกี่ยวกับเงินรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน พิจารณาคดีที่เกี่ยวข้องกับพระราชทรัพย์หลวง ติดต่อบรรองชาวต่างประเทศที่มาติดต่อค้าขาย และดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเล ฝั่งตะวันออกด้วย

1.6 กรมนา มีพระยาพลเทพเป็นเสนาบดี มีหน้าที่รักษานาหลวง เก็บข้าวดำนาจากราษฎรรวมพิจารณาคดีเกี่ยวกับพื้นที่ และโคกระบือด้วย

2. การปกครองในส่วนภูมิภาค รูปแบบการปกครองในส่วนภูมิภาคนั้น การควบคุมบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ ส่วนภูมิภาคจะขึ้นกับ “อัครเสนาบดี” ทั้งสองตำแหน่ง คือ สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมกับเสนาบดีกรมท่า ซึ่งแบ่งแยกออกเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้และหัวเมืองชายทะเล ฝั่งตะวันออก⁴

นอกจากนี้หัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ ยังแบ่งออกเป็นลักษณะต่าง ๆ ตามความสำคัญทางยุทธศาสตร์และราษฎร ดังนี้

1. หัวเมืองชั้นใน เป็นหน่วยปกครองที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองหลวง มีฐานะเป็นเมืองจัตวา มีเจ้าเมืองหรือผู้รั้งเมืองดูแล

⁴ วงเดือน นาราสัจ, ประวัติศาสตร์. (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์พัฒนาวิชาการ(พว.)จำกัด, 2551), หน้า 108.

2. หัวเมืองชั้นนอก แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ

2.1 หัวเมืองใหญ่ ประกอบด้วย หัวเมืองที่อยู่ห่างไกล แบ่งออกเป็นหัวเมืองเอก
โท ศรี หัวเมืองเหล่านี้อยู่ใต้การปกครองของเมืองหลวง

2.2 หัวเมืองชั้นรอง หัวเมืองขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกันมีเจ้าเมือง
เป็นผู้ดูแล

2.3 หัวเมืองชายแดน หัวเมืองต่างชาติต่างภาษาอยู่ชายแดนติดกับประเทศอื่น
ให้เป็นเมืองประเทศราช มีเจ้านายชนชาตินั้นทำการปกครองตนเองตามจารีตประเพณีของชนชาติ
นั้น ๆ

การปกครองในท้องที่ต่าง ๆ คงอาศัยตามแบบประเพณีสำคัญ คือ ประกอบด้วย
“หมู่บ้าน” หรือ “บ้าน” แต่ละหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งเป็นหัวหน้า
หลายหมู่บ้านรวมเป็น “ตำบล” แต่ละตำบลจะมี “กำนัน” ซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งเป็นหัวหน้า
ตัว “กำนัน” จะมีบรรดาศักดิ์เป็น “พัน” หลายตำบลรวมกันเป็น “แขวง”

พัฒนาการด้านเศรษฐกิจสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เศรษฐกิจคนไทยโดยรวมอยู่ในสภาพที่พออยู่กันได้
แม้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ รัชกาลที่ 2 จะเก็บภาษีได้ไม่พอกับการจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีแก่ขุนนาง
ข้าราชการ แต่ทางราชการได้นำเงินกำไรจากการค้าสำเภากับต่างประเทศ มาใช้จ่ายเพิ่มเติมซึ่งพอ
แก้ไขปัญหาในแต่ละปีได้

สภาพทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะ ดังต่อไปนี้

1. **ผลิตผลทางการเกษตร** ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ผลิตผลทางการเกษตรที่สำคัญของไทย
ได้แก่ ข้าว อ้อย และพริกไทย พื้นที่ที่ใช้ปลูกข้าวกว้างใหญ่ที่มีน้ำท่วมถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็น
บริเวณที่มีดินอุดมสมบูรณ์มาก สามารถปลูกข้าวได้ผลิตผลสูง รวมไปถึงพืช ผัก ผลไม้อื่น ๆ

1.1 ข้าว ในปี พ.ศ. 2392 ไทยส่งข้าวไปขายยังประเทศจีนประมาณ 200,000 หาบ
ข้าวจึงจัดเป็นสินค้าที่จัดอยู่ในลำดับที่ 5 ของสินค้าส่งออกมากตามลำดับ อันได้แก่ น้ำตาล ฝ้าย
ไม้หอม ดีบุกและข้าว ข้าวถือเป็นผลผลิตทางการเกษตรที่ส่งออกของไทยมาก่อน พ.ศ. 2398
แต่ปริมาณส่งออกยังเอาแน่นอนไม่ได้ ขึ้นอยู่กับสภาวะตามธรรมชาติภายในประเทศและ
ความต้องการของตลาดต่างประเทศ

1.2 น้ำตาล เรื่องการผลิตน้ำตาลจากอ้อยนั้น โดยสามารถผลิตน้ำตาลจากอ้อยได้ตั้งแต่
ต้นสมัยรัชกาลที่ 2 แต่ต่อมาชาวจีนได้รับอนุญาตจากทางราชการไทยให้ปลูกอ้อยทำน้ำตาลได้
จึงได้มีการส่งสินค้าออกไปจำหน่ายนอกประเทศ อุตสาหกรรมประเภทนี้จึงเติบโตอย่างรวดเร็ว
ใน พ.ศ. 2366 ไทยส่งน้ำตาลไปนอกราชอาณาจักรมีปริมาณถึง 80,000 หาบต่อปี และ พ.ศ. 2392
สามารถผลิตได้ประมาณ 101,000 หาบ จะเห็นได้ว่าปริมาณการผลิตเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

1.3 พริกไทย ผลผลิตทางการเกษตรของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อีกประเภทหนึ่ง คือ
พริกไทย ซึ่งอยู่ในกำมือของชาวจีน บริเวณที่สามารถปลูกพริกไทยได้เป็นอย่างดี คือ จังหวัดบุรี
มีการส่งออกพริกไทยไปยังประเทศจีนในช่วงเวลา ก่อน พ.ศ. 2366 ประมาณปีละ 60,000 หาบ
ซึ่งในขณะนั้นพริกไทยเป็นสินค้าที่พ่อค้าต่างชาติต้องการมาก

2. ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรธรรมชาติที่ทำรายได้ให้กับแผ่นดินต้นรัตนโกสินทร์ มีอยู่ 3 ประเภท คือ

2.1 ไม้สัก ไม้สักมีมากบริเวณเชิงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไม้สักตกอยู่ในกำมือของพ่อค้าคนจีน ซึ่งเป็นผู้ประมูลผูกขาดป่าไม้จากเจ้าเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากคนจีนแล้วทางราชการเป็นผู้ดำเนินการโค่นไม้สักเอง เพื่อนำไปใช้ในราชการต่อเรือและส่งไปขายที่เมืองจีนและอินเดีย

2.2 ไม้ฝาง ไม้ฝางเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีค่าอีกประเภทหนึ่ง ใช้ทำสีย้อมผ้า ไทยได้ส่งไม้ฝางเป็นสินค้าส่งออกเป็นจำนวนมาก รวมทั้งไม้กฤษณาซึ่งเป็นไม้หอม ชาวตะวันตกมีความต้องการมาก ไม้เหล่านี้จึงกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของไทยในสมัยนั้น

2.3 ดีบุก ดีบุกเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์และกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะที่ “ภูเก็ต” ได้กลายเป็นแหล่งผลิตดีบุกมากที่สุดใน พ.ศ. 2328 ไทยสามารถผลิตดีบุกเป็นสินค้าส่งออกได้ถึง 8,000 หาบหรือ 500 ตัน แร่ดีบุกเป็นสินค้าผูกขาดที่จะต้องนำมาขายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น โดยเจ้าเมืองจะเป็นผู้ซื้อดีบุกจากราษฎรแล้วนำไปขายต่อให้พ่อค้าต่างชาติอีกต่อหนึ่ง

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ภายหลังที่รัฐบาลได้ทำการติดต่อกับต่างประเทศมากขึ้น รัฐบาลจะผูกขาดการค้าทั้งภายในและต่างประเทศแต่เพียงผู้เดียว ราษฎรต้องขายผลผลิตให้กับพระคลังสินค้า โดยรัฐจะเป็นผู้ควบคุมปริมาณและราคาสินค้าได้ โดยเฉพาะสินค้าที่มีราคาและเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติ ราษฎรต้องนำไปขายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น จะขายให้ผู้อื่นโดยตรงมิได้⁵

ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 แร่ดีบุกเริ่มเป็นที่ต้องการของตลาดในยุโรป เพราะการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้ค้นพบว่า การเอาดีบุกไปเคลือบเหล็กจะทำให้เหล็กไม่เกิดสนิม จึงทำให้ตลาดโลกต้องการมาก ราคาดีบุกสูงถึงหาบละ 30-35 บาท ดังนั้น จึงทำให้มีการขุดแร่ดีบุกจากเมืองชายหาดชายทะเล หัวเมืองมลายูและหัวเมืองปักษ์ใต้เพิ่มปริมาณมากขึ้นตามไปด้วย

3. การจัดเก็บภาษี ในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 การจัดเก็บภาษียังคงมีลักษณะเหมือนกับในสมัยอยุธยา ภาษีอากรที่เรียกเก็บสมัยรัชกาลที่ 1 ก็คือ ภาษีสุรา ภาษีบ่อนเบี้ย ภาษีก่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ ภาษีสมพัดสร (ภาษีพิชัลมุล) ภาษีก่าน้ำ ภาษีส่วย ภาษีสวน เป็นต้น ส่วนในรัชกาลที่ 2 ประเภทของภาษีประกอบด้วย จังกอบ ภาษี ส่วย ฤชา

สื่อเสริม เพิ่มความรู้

🔍 สืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับอากรสมพัดสร
ได้ที่ 📄

⁵ เคน จันทรวงษ์, ประวัติศาสตร์ ม.3. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ภูมิบัณฑิต.) จำกัด, ม.ป.ป.), หน้า 73.

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการแก้ไขวิธีการเก็บภาษีอากรใหม่เพื่อให้มีรายได้เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้ เพราะในสมัยนี้มีศึกสงครามกับข้าศึกภายนอก ดังนั้นรัชกาลที่ 3 จึงได้ทรงตั้งภาษีอากรใหม่ถึง 38 ชนิด อาทิเช่น อากรบ่อนเบี้ยจั้น อากรห่วย ภาษีเบ็ดเสร็จจ่งสำเภา ภาษีพริกไทย (ซึ่งเรียกเก็บจากผู้ซื้อและชาวไร่ผู้ปลูก) ภาษีไม้ฟาง ภาษีไม้แดง (ซึ่งเรียกเก็บจากผู้ซื้อลงเรือและเรียกจากผู้ขาย) ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่าง ๆ ภาษีกระทะ ภาษีต้นยาง ภาษีฝืน ภาษีใบจาก

สำหรับการเก็บอากรค่านานี้ ในสมัยรัชกาลที่ 1-2 ใช้วิธีเก็บทางข้าจากราษฎร ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เรียกเก็บเป็นตัวเงินแทน เนื่องจากมีความต้องการทางด้านการเงินเพิ่มมากขึ้น การเก็บภาษีอากรค่านานี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงเรียกเก็บในอัตราไร่ละสลึงเฟื้อง เนื่องจากในรัชกาลที่ 3 มีการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นหลายชนิด เพื่อให้การเก็บภาษีอากรได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย จึงได้ใช้วิธีการผูกขาดการเก็บภาษีอากร ซึ่งเป็นวิธีการเก็บภาษีในลักษณะที่มีผู้เสนอรับทำภาษีของบางอย่าง ดังนั้น ผู้ใดสามารถประมูลได้ (ผู้ที่ทำสัญญาจะให้ผลประโยชน์ตอบแทนสูง) เป็นผู้ได้รับสิทธิผูกขาดจัดเก็บภาษีของสิ่งของนั้น ๆ ผู้ประมูลได้ เรียกว่า “เจ้าภาษีนายอากร”

4. สภาพการค้าขาย

4.1 การค้าภายใน ในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น การค้าขายยังจัดอยู่ในขอบเขตจำกัด เพราะเศรษฐกิจส่วนใหญ่เป็นแบบเลี้ยงตัวเอง บรรดาพืชผลต่าง ๆ ซึ่งผลิตได้ส่วนมากจะใช้บริโภคในครัวเรือน ส่วนที่เหลือจากการบริโภคและอุปโภคแล้วจึงจะนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันภายในตลาดท้องถิ่นนั้น ๆ การค้าขายภายในส่วนใหญ่จะดำเนินไปตามริมแม่น้ำลำคลอง ระบบเงินตรายังใช้เบี้ยเป็นสื่อการซื้อขาย แต่เนื่องจากระบบเงินตรายังไม่ได้มาตรฐานทั่วไป คนส่วนมากจึงนิยมการแลกเปลี่ยนกันในรูปแบบสินค้ามากกว่า

4.2 การค้ากับต่างประเทศ

4.2.1 ระบบผูกขาดการค้าของพระคลังสินค้า สมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น (พ.ศ. 2325-2394) การค้าขายกับต่างประเทศดำเนินไปตามวิธีการผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า เสนาบดีกรมท่าจะมีบทบาทสำคัญในการควบคุมดูแลกิจการค้ากับต่างประเทศ พระคลังสินค้าจึงเป็นหน่วยงานที่มีบทบาทในการควบคุมการค้ากับต่างประเทศเหมือนสมัยอยุธยา

4.2.2 สภาพการค้ากับต่างประเทศ ในสมัยต้นรัชกาลที่ 2 การค้าขายกับต่างประเทศเริ่มขยายตัวมากขึ้น เพราะพ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาค้าขายกับไทย ในระยะนี้ที่เรือสินค้าของไทยและต่างชาติผ่านไปมาค้าขายมากถึง 241 ลำ

เกร็ดน่ารู้

เจ้าภาษีนายอากร มีอำนาจไปดำเนินการเก็บภาษีแทนรัฐบาล

อีกต่อหนึ่ง ส่วนมากเป็นชาวจีน

โดยสรุป สภาพเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น เริ่มต้นขยายตัวและเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 2 จนกระทั่งมาถึงรัชกาลที่ 3 เพราะระบบการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าและการเข้ามาติดต่อค้าขายของชาวตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 3 ภายหลังจากการจัดทำสนธิสัญญาเบอร์นีย์ระหว่าง “ไทย” กับ “อังกฤษ” และติดตามด้วย “สหรัฐอเมริกา” สำหรับการค้าขายกับ “จีน” นั้น ทำให้สินค้าออกของไทย อาทิเช่น ข้าว น้ำตาล พริกไทย เป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติจำนวนมาก ยังคงดำเนินไปตามปกติและยังคงเป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทยเป็นอย่างมาก⁶

พัฒนาการด้านสังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังคมไทยยังคงมีลักษณะโครงสร้างทางสังคมเหมือนสมัยอยุธยา กล่าวคือ มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและมีพระราชอำนาจสูงสุด นอกจากนี้ก็มีพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ ไพร่ ทาสและพระสงฆ์ สិทธิ อำนาจ หน้าที่และความรับผิดชอบของบุคคลในฐานันดรต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามแบบแผนและจารีตของระบบศักดินา ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) พระองค์โปรดให้มีการเลิกระบบไพร่และทรงตราพระราชบัญญัติเลิกทาส ทำให้ไพร่และทาสมีอิสระในแรงงานและชีวิตของตนเอง พร้อมกันนั้นพระองค์ทรงริเริ่มปฏิรูปการศึกษา ทำให้ผู้คนในสังคมเริ่มต้นรับเอาวิทยาการและแนวคิดจากโลกตะวันตกมาใช้อย่างกว้างขวาง ปัจจุบันสังคมไทยมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เทคโนโลยีมีบทบาทอย่างมากในการดำเนินชีวิตประจำวัน ลักษณะการดำเนินชีวิตของผู้คนกำลังค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงจากชุมชนชนบทเป็นชุมชนเมืองมากขึ้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โครงสร้างชนชั้นของสังคมไทยยังคงคล้ายกับสมัยอยุธยา กล่าวคือ ประกอบด้วย 2 ชั้นใหญ่ ๆ คือชนชั้นปกครอง (พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ) และชนชั้นผู้อยู่ใต้ปกครอง (ไพร่และทาส) ซึ่งแบ่งการพิจารณาเป็น 5 ชั้นโดยละเอียด ดังนี้

1. พระมหากษัตริย์ เป็นชนชั้นสูงสุดของสังคมไทย แต่บทบาทของพระมหากษัตริย์ในสมัยนี้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราษฎรมากขึ้น ลักษณะของความเป็นเทวราชาตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ลดลงและมีลักษณะเป็นธรรมราชาตามหลักพระพุทธศาสนาเข้าแทนที่ เช่น รัชกาลที่ 2 ทรงห้ามทหารยิงลูกธนูราษฎรที่มองพระมหากษัตริย์ขณะเสด็จพระราชดำเนินผ่าน รัชกาลที่ 3 โปรดฯ ให้ราษฎรตีกลองถวายฎีการ้องทุกข์ได้

สื่อเสริม เพิ่มความรู้

🔍 สืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระคลังสินค้าได้ที่ 📄

⁶ วิชัย เทียนถาวร, สถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น (พ.ศ. 2325-2394). สืบค้นข้อมูลเมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2561, จาก https://www.matichon.co.th/columnists/news_1072119

2. พระบรมวงศานุวงศ์ หรือ เจ้านาย เป็นชนชั้นที่สืบเชื้อสายจากพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีอำนาจรองลงมาจากพระมหากษัตริย์คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ซึ่งเป็นตำแหน่งมหาอุปราช

3. ขุนนาง หรือข้าราชการ ทำหน้าที่บริหารราชการและควบคุมราษฎรแทนพระมหากษัตริย์

4. ไพร่ คือ ราษฎรชาวไทย ทั้งชายและหญิง เป็นชนชั้นที่มีจำนวนมากที่สุดในสังคมไทย ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และต้องถูกเกณฑ์แรงงานหรือเข้าเวรรับราชการ

5. ทาส เป็นชนชั้นต่ำสุดของสังคม ไม่มีอิสระภาพ ต้องทำงานให้นายเงินของตน แต่ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเหมือนไพร่

สมัยรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปสังคมให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก สืบทอดนโยบายการปรับปรุงและปฏิรูปตามสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ได้ทรงวางรากฐานไว้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ได้ทรงวางรากฐานไว้ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปฏิรูปหลายด้าน ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด ดังนี้

1. การเลิกทาสและการเลิกระบบไพร่ โดยทรงจัดการอย่างค่อยเป็นค่อยไป

2. การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม ให้เป็นที่ยอมรับของสังคมตะวันตก อาทิเช่น การให้ปฏิบัติตามแบบยุโรป (ใช้วันจันทร์ - อาทิตย์ แทนวันข้างขึ้น ข้างแรม ใช้เดือนมกราคม - ธันวาคม แทนเดือนอ้าย - เดือนสิบสอง) การแต่งกายตามวัฒนธรรมตะวันตก และยกเลิกการคลานเวลาเข้าเฝ้า

3. ปฏิรูปการศึกษา การศึกษาเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาประเทศ รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักในความข้อนี้ จึงทรงมุ่งพัฒนาการศึกษาของไทย สรุปได้ดังนี้

3.1 ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในวัง พ.ศ. 2414

3.2 ตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กที่พระตำหนักสวนกุหลาบ

3.3 ตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นครั้งแรกที่วัดมหรธรรพาราม พ.ศ. 2427

3.4 ขยายการศึกษาออกสู่หัวเมืองอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2441 โดยใช้วัดเป็น

สถานศึกษา และมีพระสงฆ์เป็นครูผู้สอน

การปฏิรูปการศึกษานี้สืบเนื่องมาถึงรัชกาลที่ 6 เช่น มีการประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาปี พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นการบังคับให้เด็กทุกคนได้รับการศึกษา⁷

ชมวิดีโอเพิ่มเติม

☞ สามารถชมวิดีโอเกี่ยวกับรัชกาลที่ 5 ตอน การเลิกทาส และระบบไพร่ ได้ที่ ☞

⁷ ศึกษาธิการ.กระทรวง, หนังสือเรียนรายวิชาพื้นฐานประวัติศาสตร์. (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้า สกสศ, 2557), หน้า 73-77.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวจีนอพยพเป็นชนกลุ่มน้อยในสังคมไทยมีบทบาทสำคัญ ดังนี้

1. อาชีพส่วนใหญ่ของชาวจีน คือ การค้าขาย ทางราชการให้การสนับสนุน ทั้งการค้าขาย ภายในราชอาณาจักรและการค้ากับต่างประเทศ โดยให้สิทธิเดินทางและตั้งถิ่นฐานได้ทั่วพระราชอาณาจักร และไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ชาวจีนจึงเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างมาก

2. ชาวจีนมีความสามารถในการสะสมทุนทรัพย์ และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้อย่างรวดเร็ว จึงมีความสัมพันธ์กับเจ้านายและขุนนางไทย ในลักษณะอุปถัมภ์เกื้อกูลผลประโยชน์ซึ่งกัน เช่น การได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากรหรือการเกี่ยวดองเป็นเครือญาติ โดยการสมรส ทำให้ฐานะทางสังคมของคนจีนสูงขึ้น

พัฒนาการด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

สำหรับลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ สามารถแบ่งออกได้เป็นช่วง ๆ ดังต่อไปนี้⁸

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 จะมุ่งเน้นไปที่การรักษาความมั่นคงของอาณาจักร และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ โดยแบ่งเป็น

1. **ลักษณะความสัมพันธ์กับรัฐที่อยู่ใกล้เคียงในทวีปเอเชีย** มีทั้งการขยายอิทธิพลเข้าไปครอบครองเพื่อเป็นพันธมิตร การทำสงคราม และแบบรัฐบรรณาการ

1.1 ความสัมพันธ์กับล้านนา ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 เป็นพันธมิตรที่ดีต่อกัน อาทิเช่น รัชกาลที่ 1 ทรงส่งกองทัพไปช่วยล้านนาขับไล่พม่าทั้งยังทรงสถาปนาพระยาภาวดีที่รบชนะพม่าให้เป็นพระเจ้าเชียงใหม่ โดยปกครองดูแลหัวเมืองเหนือทั้งหมด

1.2 ความสัมพันธ์กับพม่า อยู่ในลักษณะทำสงครามสู้รบกัน โดยไทยทำสงครามกับพม่ารวมทั้งสิ้น 10 ครั้ง สงครามครั้งที่มีความสำคัญที่สุด คือ สงครามเก้าทัพใน พ.ศ. 2328 แต่เมื่อพม่าเผชิญหน้ากับการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก คือ อังกฤษ ในเวลาต่อมาไม่ได้ยกทัพมาสู้รบกับไทยอีก

1.3 ความสัมพันธ์กับหัวเมืองมอญ สมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ความสัมพันธ์จะอยู่ในลักษณะการผูกไมตรีและอุปถัมภ์พวกมอญ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ทรงส่งกำลังไปช่วยพระยาทวายรบกับพม่า ที่เข้ามายึดครองหลังจากปิดล้อมเมืองอยู่ได้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพกลับ และพาครอบครัวชาวมอญมาอยู่กรุงเทพฯ ด้วย หรือรัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้ชาวมอญไปตั้งชุมชนอยู่ที่เมืองนนทบุรี ปทุมธานี และเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) ผลดีจากความสัมพันธ์ดังกล่าว นอกจากจะได้ผู้คนเพิ่มขึ้นและความจงรักภักดีแล้ว ไทยยังได้รับอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมบางประการจากชาวมอญด้วย อย่างไรก็ตามในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อเมืองมะริดทวาย ตะนาวศรี ตกเป็นของอังกฤษ ไทยไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับหัวเมืองมอญอีก

⁸ ศึกษาธิการ.กระทรวง, หนังสือเรียนรายวิชาพื้นฐานประวัติศาสตร์. (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้า สกสศ, 2557), หน้า 88-94.

1.4 ความสัมพันธ์กับเขมร อยู่ในลักษณะการทำสงครามเพื่อการขยายอำนาจเข้า

ครอบครอง เพราะไทยต้องการให้เขมรเป็นรัฐกันชนระหว่างไทยกับญวน โดยในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ทรงแต่งตั้งกษัตริย์ปกครองเขมร แต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 เขมรได้เอาใจออกห่างไทยโดยหันไปฝักใฝ่กับญวนแทน จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ส่งกองทัพไปขับไล่ญวนออกจากเขมร แล้วให้ตั้งไปจนถึงโขงอ่อน ในที่สุดไทยกับญวนได้ร่วมกันแก้ไขข้อพิพาทร่วมกันโดยให้เขมรส่งบรรณาการแก่ไทยและญวนอย่างเท่าเทียมกัน ปัญหาระหว่างไทยกับญวนเรื่องเขมรจึงยุติลง

1.5 ความสัมพันธ์กับล้านช้าง (ลาว) มีทั้งการขยายอิทธิพลเข้าไปครอบครองการผูกมิตรไมตรี และบางครั้งก็ทำสงครามต่อกัน โดยในสมัยรัชกาลที่ 1 ล้านช้างเกิดความแตกแยกภายใน ทำให้ไทยขยายอิทธิพลเข้าไปได้ง่ายขึ้น ผสมผสานกับการผูกมิตรไมตรี เพื่อให้เกิดความจงรักภักดี ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ได้คิดกบฏ ทางไทยจึงได้ยกกองทัพไปปราบลาวจึงตกเป็นประเทศราชของไทยเรื่อยมา จนกระทั่งต้องเสียให้แก่ฝรั่งเศสไปในภายหลังต่อมา

1.6 ความสัมพันธ์กับญวน ส่วนใหญ่จะเป็นการทำสงครามต่อกันเพื่อแย่งชิงเขมร โดยที่ไม่มีฝ่ายใดชนะเด็ดขาด ภายหลังเมื่อญวนเกิดข้อพิพาทกับฝรั่งเศส จึงได้เปิดเจรจากับไทย ทำให้ยุติสงครามระหว่างกันได้ และหลังจากญวนได้ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนได้ยุติลงอย่างเป็นทางการ

1.7 ความสัมพันธ์กับหัวเมืองมลายู มีทั้งการขยายอิทธิพลเข้าไปโดยครอบครองการผูกมิตรไมตรี และบางครั้งก็ทำสงครามต่อกันโดยในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ได้มีการก่อกบฏหลายครั้งในหัวเมืองมลายู แต่ไทยสามารถปราบได้ทุกครั้ง หลังจากนั้นก็นำนโยบายลดอำนาจการปกครองของสุลต่านแต่ละเมืองให้น้อยลง พร้อมกันนั้นก็ทำนุบำรุงหัวเมืองไทยตอนบน อาทิเช่น สงขลา พัทลุง พังงา และตรังให้เข้มแข็ง เพื่อปราบปรามการก่อกบฏของหัวเมืองมลายู

1.8 ความสัมพันธ์กับจีน เป็นไปในลักษณะแบบรัฐบรรณาการ ซึ่งนอกจากไทยจะได้ประโยชน์จากการค้าขายกับจีนแล้ว ยังได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจีนหลายประการด้วย

2. ลักษณะความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ในช่วงแรกจะเป็นเรื่องของ การติดต่อค้าขาย ในช่วงหลังจะเป็นด้านการเมือง พร้อมกับการเผยแผ่ศาสนาของคณะมิชชันนารี โดยชาติตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญ มีดังนี้

2.1 ความสัมพันธ์กับโปรตุเกส โปรตุเกสเป็นชาติตะวันตกชาติแรกที่เดินทางมาเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับไทย โดยจะเป็นเรื่องการผูกมิตรไมตรีทางการทูตและการติดต่อค้าขาย

2.2 ความสัมพันธ์กับอังกฤษ ในช่วงแรกจะเป็นความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้า แต่ช่วงหลังจะมีความสัมพันธ์ทางการเมืองด้วย โดยในสมัยรัชกาลที่ 2 อังกฤษได้ส่งจอห์น ครอว์เฟิร์ด เป็นทูตเข้ามาเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับไทยเรื่องการค้า แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษได้ส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีย์ เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์กับไทยเมื่อ พ.ศ. 2369 ผลของสนธิสัญญา ทำให้อังกฤษได้รับผลประโยชน์ทางการค้า เพราะไทยยอมเปลี่ยนแปลงระบบจัดเก็บภาษี ให้เป็นการเก็บค่าปากเรืออย่างเดียว ตามความต้องการของอังกฤษ และในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษได้ส่งเซอร์เจมส์ บรูค เข้ามาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีย์กับไทย แต่ไม่ประสบความสำเร็จ

2.3 ความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกา จะเป็นความสัมพันธ์ทางการค้าและความสัมพันธ์ทางด้านวัฒนธรรม โดยผ่านคณะมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนา ชาวอเมริกันเริ่มเข้ามาค้าขายกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 และเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้ไทยได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมด้วย เช่น การจัดทำหนังสือ เอกสาร หนังสือพิมพ์ ความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ อาทิเช่น การฉีดวัคซีนป้องกันอหิวาตกโรค การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ

ประวัติศาสตร์จังหวัดเพชรบูรณ์

จังหวัดเพชรบูรณ์มีตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ในเขตภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย ลักษณะทางกายภาพนั้นเป็นพื้นที่ราบลุ่มแบบท้องกระทะ ประกอบด้วยเนินเขา ป่าและที่ราบเป็นตอน ๆ สลับกันไป พื้นที่มีลักษณะลาดชันจากเหนือลงไปใต้ ตอนเหนือมีทิวเขาสูง ตอนกลางเป็นพื้นที่ราบและมีเทือกเขาขนานกันไปทั้งสองข้าง มีลักษณะเป็นรูปเกือกม้า มีแม่น้ำป่าสักเป็นแม่น้ำสายสำคัญโดยไหลจากจังหวัดเลย เพชรบูรณ์ ผ่านไปสู่จังหวัดลพบุรี สระบุรีและพระนครศรีอยุธยา ลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาตามลำดับ จึงส่งผลให้พื้นที่มีทรัพยากรธรรมชาติมากมาย ดินมีสภาพอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชทำการเกษตร รวมทั้งส่งเสริมปัจจัยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

กล่าวถึงหลักฐานทางประวัติศาสตร์เมืองเพชรบูรณ์นั้นเริ่มจาก ชื่อของจังหวัดเพชรบูรณ์ เมื่อครั้งโบราณน่าจะชื่อว่าเมือง “เพชบุระ” ตามที่ปรากฏในจารึกลานทองคำ ที่พบจากเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ วัดมหาธาตุ ซึ่งหมายถึงเมืองแห่งพืชพันธุ์ธัญญาหารแต่ในระยะเวลาต่อมาแปรเปลี่ยนเป็น “เพชรบูรณ์” กลายความหมายเป็นเมืองที่อุดมด้วยเพชรและได้นำไปใช้เป็นส่วนหนึ่งของตราสัญลักษณ์ประจำจังหวัด

จากการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ผ่านมา พบว่ามีร่องรอยหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในพื้นที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ปรากฏอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมา จนกระทั่งถึงในสมัยประวัติศาสตร์อย่างต่อเนื่อง โดยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่มนุษย์ยังไม่รู้จักการใช้ตัวอักษรในการบันทึก สื่อสารและถ่ายทอดนั้น พบว่ามนุษย์ในสมัยนั้น มีการดำรงชีวิตอยู่ด้วยการหาตามธรรมชาติ อาศัยอยู่ในถ้ำเพิงผา รู้จักเพาะปลูกพืชบางชนิด เลี้ยงสัตว์ มีเทคโนโลยีในการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้แบบง่าย ๆ เชื้อในเรื่องธรรมชาติและมีประเพณีการฝังศพ จนกระทั่งพัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมืองขนาดใหญ่และมีเทคโนโลยีในการผลิตที่ซับซ้อนมากขึ้น เป็นลำดับ

บริเวณที่ปรากฏร่องรอยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น พบหลายพื้นที่ของจังหวัด ได้แก่ ด้านทิศตะวันตก อำเภอวังโป่ง อำเภอชนแดน พบเครื่องมือเครื่องใช้ประเภทหินขัด เช่น กำไลหิน และขวานหิน กำหนดอายุอยู่ในราว 3,000 – 4,000 ปีมาแล้ว ด้านทิศใต้ อำเภอบึงสามพัน อำเภอวิเชียรบุรีและอำเภอศรีเทพ ซึ่งมีเมืองโบราณศรีเทพ เป็นเมืองที่มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน รวมทั้งเป็นเมืองโบราณในยุคต้นประวัติศาสตร์ที่มีขนาดใหญ่ และเก่าแก่ที่สุดในจังหวัดเพชรบูรณ์ มีอายุเก่าแก่ไปกว่า 2,000 ปี และยังถือได้ว่าแหล่งโบราณคดีที่พบบริเวณนี้มีวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนโบราณในจังหวัดลพบุรี และบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก บริเวณด้านทิศเหนือ อำเภอหล่มสัก อำเภอหล่มเก่าและอำเภอเมืองเพชรบูรณ์ ในปัจจุบันได้พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน ทั้งชิ้นส่วนโครงกระดูกมนุษย์ที่ฝังร่วมกับสิ่งของเครื่องใช้เครื่องประดับทำจากโลหะ แก้ว หินและพบตะกรันโลหะ ซึ่งเป็นหลักฐานทางด้านโลหะกรรมในพื้นที่แถบนี้

ต่อมาเมื่อมนุษย์รู้จักการใช้ตัวอักษรแล้ว ได้ถือว่าเข้าสู่ช่วงสมัยประวัติศาสตร์ โดยอาจเริ่มนับตั้งแต่ สมัยที่รับวัฒนธรรมทวารวดี หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนในช่วงนี้ได้แก่ เมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมีร่องรอยการติดต่อสัมพันธ์กับแหล่งชุมชน ซึ่งมีวัฒนธรรมแบบทวารวดีในที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำเจ้าพระยา มีศาสนสถานที่เป็นสถูปเจดีย์ เนื่องจากศาสนาพุทธ เช่น เขาค้างในและเขาค้างนอก โบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ทั้งธรรมจักร พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์จำนวนมาก มีจารึกอักษรปัลลวะและหลังปัลลวะ จารึกเนื้อหาเกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นส่วนใหญ่ มีอายุอยู่ในช่วง 1,200 – 1,400 ปีมาแล้ว

ในช่วงประมาณ 800 – 900 ปีมาแล้ว อิทธิพลของเขมรได้แผ่มาถึงเมืองศรีเทพเช่นเดียวกับกับเมืองโบราณในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย มีรูปเคารพและปราสาทอิทธิพลเขมรสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดู เช่น ปราสาทศรีเทพ ปราสาทสองพี่น้อง และปราสาทฤๅษี จนกระทั่งถึงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กษัตริย์แห่งเขมรที่แผ่ขยายอำนาจมาถึงยังดินแดนแถบนี้ เมืองศรีเทพเจริญอยู่เป็นช่วงสุดท้าย และหลังจากนั้นร่องรอยของเมืองนี้ได้ขาดหายไป

ในช่วงสมัยสุโขทัย เมืองเพชรบูรณ์มีฐานะเป็นเมืองแคว้นด้านตะวันออกเฉียงใต้ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ได้แผ่ขยายอาณาเขตอย่างกว้างขวาง ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการแผ่ขยายมาถึงพื้นที่ด้านตะวันออกของสุโขทัย ตามศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหลักที่ 1 ด้านที่ 4 และศิลาจารึกหลักที่ 93 วัดโศการาม ด้านที่ 2 พ.ศ. 1949

จากศิลาจารึกหลักที่ 1 คำว่า “ลุมบาจาย” นั้น เชื่อว่าได้แก่เมืองหล่มเก่าและศิลาจารึกหลักที่ 93 คำว่า “วัชขปุระ” เชื่อว่าเป็นเมืองเพชรบูรณ์ แสดงให้เห็นว่าอาณาเขตของกรุงสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชและสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย (พ.ศ. 1911) มีเมืองเพชรบูรณ์เป็นรัฐสีมา

ก่อนที่กรุงสุโขทัยจะรุ่งเรืองขึ้นมานั้น จารึกสุโขทัยหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) ได้ปรากฏชื่อพ่อขุนผาเมือง (โอรสพ่อขุนนาวนำถุม ผู้ครองเมืองราด) ร่วมกับพ่อขุนบางกลางหาว ทำการยึดเมืองสุโขทัยคืนจากขอมสบาดโขลญลำพง และได้ให้พ่อขุนบางกลางหาวเป็นกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัยต่อไป ชาวเพชรบูรณ์จึงเคารพนับถือและได้สร้างอนุสาวรีย์ของท่านไว้ที่อำเภอหล่มสักเพื่อรำลึกถึงคุณความดีของพระองค์สืบไป

หลักฐานทางโบราณคดีซึ่งเป็นสิ่งชี้ชัดว่า "เมืองเพชรบูรณ์" เป็นรัฐสีมาของสุโขทัย ได้แก่ พระเจดีย์ทรงดอกตูมหรือทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ของวัดมหาธาตุเมืองเพชรบูรณ์ เช่นเดียวกับวัดมหาธาตุของสุโขทัย เมืองอื่น ๆ ซึ่งจัดว่าเป็นสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัยแท้ และในการขุดค้นทางโบราณคดีที่พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูม วัดมหาธาตุ เมืองเพชรบูรณ์ ของกรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2510 ได้พบศิลปวัตถุมากมาย เช่น เครื่องสังคโลกของไทยและเครื่องถ้วยกับตุ๊กตาจีน

ในสมัยอยุธยา เมืองเพชรบูรณ์ขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา ในช่วงพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ได้กล่าวถึงศักดินาข้าราชการที่มียศสูงสุด มีศักดินาหนึ่งหมื่น หนึ่งในนั้น ได้แก่ พระยาเพชรรัตนสงคราม (ประจำเพชรบูรณ์) และในเวลาเดียวกัน เมืองศรีธมมอรัญ (ศรีเทพ) ขึ้นทำเนียบเป็นหัวเมืองรวมอยู่ด้วย ผู้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง พระศรีธมมอรัญ ตามชื่อเขาแก้วหรือเขาธมมอรัญ ซึ่งเป็นเขาสำคัญของเมือง เมืองเพชรบูรณ์ยังถูกกล่าวถึงอีกหลายครั้งในฐานะหัวเมืองสำคัญ ดังปรากฏในพงศาวดารไทยรบพม่า สรุปความได้ว่าในสมัยสมเด็จพระ

พระมหาจักรพรรดิ ได้ถูกพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองแห่งพม่ายกทัพมาตี ได้มีกองทัพจากพระไชยเชษฐาธิราช แห่งนครเวียงจันทน์ในฐานะพันธมิตร ยกทัพมาช่วยทางด้านนครไทย เข้ามาทางเมืองเพชรบูรณ์

ในสมัยพระมหาธรรมราชา เกิดเหตุการณ์พระยาละแวกเจ้าแผ่นดินเขมร ยกทัพมารุกรานหลายครั้ง ในพ.ศ. 2125 พระยาละแวกส่งทัพโดยมีพระทศราชาและพระสุรินทราชาเข้าตีเมืองนครราชสีมา เมื่อได้แล้วจึงเตรียมเคลื่อนทัพไปตีเมืองสระบุรี ในคราวนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ให้พระศรีธมมรัตน์ (เจ้าเมืองศรีเทพ สมัยนั้นเรียกว่าเมืองท่าโรง) และพระชัยบุรี (เจ้าเมืองชัยบาดาล) เป็นผู้นำกองทัพหัวเมืองเข้าร่วมขับไล่ข้าศึกจนแตกพ่ายไป

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงวิเคราะห์ว่า เมืองเพชรบูรณ์สร้างขึ้นมา 2 ยุค บนบริเวณเดียวกัน ยุคแรกคงอยู่ในเวลาที่เมืองสุโขทัยหรือพิษณุโลกเป็นศูนย์กลางการปกครอง เพราะสร้างเมืองเอาลำน้ำป่าสักไว้กลางเมืองลักษณะเดียวกับเมืองพิษณุโลก แนวกำแพงเมืองกว้างยาวด้านละ 800 เมตร ยุคที่ 2 น่าจะสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ด้วยมีป้อมและกำแพงลักษณะเดียวกับป้อมกำแพงเมืองที่สร้างที่ลพบุรี แต่รั้วแนวกำแพงเมืองเล็กกว่าเดิม

สมัยกรุงธนบุรี พ.ศ. 2318 กองทัพพม่าโดยอะแซหุ่ยกี้ ยกทัพมาตีกรุงธนบุรี ได้ล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) และเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้ตีฝ่านำทัพออกมาได้และมาชุมนุมพักทัพสะสมเสบียงที่เมืองเพชรบูรณ์

ในช่วงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ชื่อเมืองเพชรบูรณ์และศรีเทพ (สีเทพ) ยังปรากฏในเอกสารสมุดไทยดำ ใบบอกข่าวการสวรรคตของรัชกาลที่ 2 ในฐานะหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการยกฐานะของเมืองและเปลี่ยนชื่อเมืองจากศรีเทพเป็นวิเชียรบุรี และสร้างเมืองหล่มสักขึ้น โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพสันนิษฐานว่า เดิมบริเวณหล่มเก่ามี “เมืองลม” หรือ “เมืองหล่ม” ในสมัยสุโขทัยซึ่งเป็นเมืองที่ชาวเวียงจันทน์และหลวงพระบางมาอาศัยอยู่จำนวนมาก ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการเปลี่ยนแปลงนามเจ้าเมืองเพชรบูรณ์และเมืองวิเชียรบุรี ซึ่งใช้ชื่อเดิมมาแต่สมัยอยุธยา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปี มีการรวบรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญ ตั้งเป็นเขตการปกครองใหม่ ขึ้นเป็นมณฑล ในปีพ.ศ. 2442 มณฑลเพชรบูรณ์ได้ตั้งขึ้นเป็นอิสระ เนื่องจากท้องที่มีภูเขาล้อมรอบ การคมนาคมกับมณฑลอื่นไม่สะดวก ลำบากแก่การติดต่อราชการ และโอนเมืองหล่มสัก อำเภอล่มเก่า อำเภอวังสะพุง มาขึ้นกับมณฑลเพชรบูรณ์ ยุบเมืองวิเชียรบุรีเป็นอำเภอ โอนอำเภอบัวชุม อำเภอชัยบาดาลขึ้นกับเมืองเพชรบูรณ์ มณฑลเพชรบูรณ์จึงมีสองเมือง คือ หล่มสักกับเพชรบูรณ์ ผู้บริหารราชการเป็นตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ดำรงตำแหน่งคนแรก คือ พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง)

พ.ศ. 2447 ได้ยุบมณฑลเพชรบูรณ์ และได้ตั้งเป็นมณฑลอีกในปี พ.ศ. 2450 และได้ยุบอีกครั้งในปี พ.ศ. 2459 จังหวัดเพชรบูรณ์ในขณะนั้นมี 4 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอวัดป่า (หล่มสัก) อำเภอวิเชียรบุรีและกิ่งอำเภอชนแดน จนกระทั่ง พ.ศ. 2476 ได้ยกเลิกมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศ

ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีหลักฐานเอกสารแสดงให้เห็นว่า ทุกอำเภอมียคนหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่คละกันไป ทั้งชาวจีน พม่า ลาว เขมร เงี้ยว แวก มอญ มีอาชีพทำไร่ยาสูบ ทำนา ทำไร่อ้อยและเลี้ยงไหม

ช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ปี พ.ศ. 2486 ได้วางแผนการจัดสร้างนครบาลเพชรบูรณ์ เพื่อเป็นเมืองหลวงแห่งใหม่ แทนกรุงเทพมหานคร โดยให้กรุงเทพมหานครเป็นเมืองท่า ในขณะที่เดียวกันใช้เพชรบูรณ์เป็นฐานทัพในการขับไล่ญี่ปุ่นด้วย และตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม ห่างจากกรุงเทพ 346 กิโลเมตร สามารถติดต่อกับประเทศจีนโดยผ่านพม่าและลาวได้สะดวกเช่นกัน นอกจากนี้แล้วหากเกิดเหตุการณ์ในภาวะสงคราม การขัดแย้งระหว่างประเทศ ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกาและอังกฤษในขณะนั้น เพชรบูรณ์จะเป็นสถานที่ที่ปลอดภัย แต่เนื่องจากระเบียบการบริหารนครบาลเพชรบูรณ์ ไม่ผ่านความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎร ทำให้ต้องยกเลิกไป แต่อย่างไรก็ตามได้มีการพัฒนาปรับปรุงและสร้างสิ่งอำนวยความสะดวก ทั้งอาคารสถานที่ขึ้นมากมายในจังหวัดเพชรบูรณ์ ณ ช่วงเวลานี้และทำให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางมากขึ้น

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2510 – 2525 บริเวณพื้นที่รอยต่อ 3 จังหวัด (เพชรบูรณ์ พิษณุโลก และเลย) พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยที่ต้องการยึดอำนาจและเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้แทรกซึมและครอบครอง มีผู้ก่อการร้ายเข้าต่อสู้กับฝ่ายรัฐบาล หลังจากสู้รบเป็นเวลา 14 ปีเศษ รัฐบาลจึงได้รับชัยชนะ ปัจจุบันจึงยังมีสถานที่หลงเหลืออยู่เป็นอนุสรณ์บนเทือกเขาคว่ำที่เคยเป็นสมรภูมิการสู้รบทางอุดมการณ์ และกลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวอีกแห่งหนึ่งในปัจจุบัน หลังจากนั้นเมืองเพชรบูรณ์ก็มีรูปแบบการปกครองดังเช่นในปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุปได้ว่า พื้นที่ของจังหวัดเพชรบูรณ์ มีหลักฐานการปรากฏอยู่ของชุมชนในแถบลุ่มแม่น้ำป่าสักมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จากนั้นได้รับอารยธรรมจากภายนอก ได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณ ทำให้ชุมชนเหล่านั้นมีพัฒนาการด้านต่าง ๆ จนกลายเป็นสังคมเมืองขนาดใหญ่สืบมา เมื่อเข้าสู่ช่วงสมัยสุโขทัย เมืองเพชรบูรณ์มีฐานะเป็นเมืองแคว้นแคว้นของกรุงสุโขทัยและในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีเมืองเพชรบูรณ์และเมืองศรีเทพเป็นเมืองสำคัญและต่อเนื่องจนถึงช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงและแบ่งเขตการปกครองอีกหลายครั้ง จนครั้งหนึ่งเมืองเพชรบูรณ์เกือบมีฐานะเป็นเมืองหลวงของประเทศไทยแทนกรุงเทพมหานคร ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม และหลังจากนั้นได้มีการปรับปรุงพัฒนา ด้านต่าง ๆ มากมาย จนกระทั่งเป็นเมืองเพชรบูรณ์ในปัจจุบัน⁹

⁹ มูลนิธิพระพุทธรูปมหาราชเฉลิมพระเกียรติฯ จังหวัดเพชรบูรณ์ (2554). “มหาพุทธานุสรณ์ บนแผ่นดินเพชรบูรณ์”. หน้า 21-23.